

Búcsúféle Örkény Istvántól

Gyuri atyus, a gügye postás szereti Tótékat, a fiuk halálhírét közlő levelet tehát nem kézbesíti. Nem akar fájdalmat okozni. Ez a levél el is vesztetett volna a postán vagy akárhol, Gyuri atyus nem kikerülhetetlen láncszem. De Tót Gyula zászlós az, nélküle nincs dráma, se groteszk, se másmilyen, és senkit sem érdekelne, hogy az őrnagy az erőszakot testesíti-e meg, vagy ő is, meg Tóték is egy nagyobb hatalom: a félelem foglyai. Tóték együgyűek, az őrnagy elmebajos — drámán aluli lények volnának tehát, ha viszonyuk fundamentuma: Tót Gyula zászlós élete nem lenne annyira fontos, olyan végzetesen komoly kötelék. Pedig meg sem jelenik a színen, a rendezőknek pedig eszükbe sem jut, hogy jelezzék, milyen szorongások, sóvár álmok, féltések, a hazavárás milyen animális izzása övezi ezt a veszendő zászlóst. Olvasható, hogy Örkény groteszkjei a valóságból támadtak, de egymás színe előtt röstelltük elgondolni, hogy Tóték alázatának jellege mennyire történelmi természetű. Katonák nem szoktak ennyire félni, s frontharcosokat ennyire, ilyen nyomorultul féltetni sem szokás; ha a fronton egy közösség érdeke a tét, ha a háborútól valami jó is várható. Tóték szervilizmusa számomra már az első olvasáskor azt a néma kétségbeesést idézte, mellyel akkor a katonákat elengedtük és hazavártuk. Az irdatlan messzeséget, az orosz telet, a kifejlés bizonytalanságát, az egész helyzet beláthatatlanságának emlékét, az értelmetlen és reménytelen háborúba kényszerített nép baljós sejtelmekkel terhes remegését. Tóték olyan közeli rokonaim, hogy jelmezeik mögül még az akcentusukat is hallani vélem: Istenem, mit meg nem tettünk volna a Tót Gyuláért! — épp mert semmit sem tehetünk.

Tótékkal ezért történhet meg minden. Örkény csalhatatlan ösztönnel talált rá arra a történelmi alaphelyzetre, mely a bizarr komédiázás fordulatain is átnyilallik, mint a ki nem operált lövedék egy-egy merészebb mozdulat közben. Sikere tanúsítja: kísérletezni, komédiázni is csak így érdemes, ha vére megy a játék.

A *Tóték*ban a dráma mögött rejlik, a *Macskajáték*ban szemünk előtt csúfoltatik meg a szerelem, a hűség, a ragaszkodás szenvedélye. Örkény nyilatkozatokkal is tudtukra adta, hogy a szerelem nem életkori érzület, vagyis, hogy komolyan veszi Orbánnét. Persze a maga józanságát is, azt a racionalizmust, melynek optikáján át a nagy érzések nevetséges színei is átrikítanak. Az ízlés karikírozni törekszik a tőle idegent, a szív azonban érzi, hogy artériáit szűkítik, kell hát Orbánné, hogy a szellem visszahajolhasson az élet forrásához, s e mozdulata közben is fölényes maradhasson. Azonosulás és távolságtartás, otthonosság és csillagköziség magasrendű játéka bontakozhat így ki, pontosabban szólva: ezért, az azonosulás mélysége s a fölény szikrázása folytán válhatt magasrendűvé az örkényi játék.

Érzékelik ezt valamiként a róla s bemutatóiról írott bírálatok is, de a műveket életrehívó valóság és esztétikai arcukat kapcsolatát egyszer még tanulmányoznunk kellene. Míg élt, elmulasztottuk, műfaji vívmányai álltak előtérben, engem geneziséük érdekelt, azaz geneziséük felől vélem megérthetőnek a kifejtett poétikai jelleget is. Most a halál sivár fontoskodássá degradálja ezt a gondot. Azt is, hogy egy-egy cudar helyzetben magamban hozzá fellebbeztem, álmomban egyesbírónak láttam, aki igazságot oszt, s akinek ítéletét eleve elfogadtam. Jó lett volna írni róla. Most csak a mulasztás tudata sajog, egy újabb csonkaság, mely nem orvosolható.

KISS FERENC